

Романенко О. Я.

Аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ФІЛОСОФСЬКІ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА СОЦІАЛЬНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ

Розглянуто основні філософські підходи до соціального прогнозування. У якості таких підходів розглянуто такі філософські моделі суспільного розвитку: лінійна, циклічна та різномна. Виявлено специфіку та часткову взаємодоповнюваність кожного з цих підходів.

Ключові слова: соціальне прогнозування, філософські моделі суспільного розвитку, лінійна модель суспільного розвитку, циклічна модель суспільного розвитку, різномна модель суспільного розвитку.

Наявність теоретичного фону є фундаментальною вимогою щодо реалізації будь-якого дослідження, тож для аналізу наукового прогнозування як одного з типів дослідження ця тема також є значущою, і втратити її з поля зору — означає здійснити серйозну методологічну помилку. Водночас, тема теоретичної основи соціального прогнозування є достатньо складною рубрикою дослідження, оскільки одразу відкриває цілий вир підходів та концепцій, які претендують на цю важливу методологічну функцію, і віддати перевагу одному з підходів значило б суттєво обмежити пізнавальну здатність соціально-наукового передбачення. Варто зазначити, що подібного роду стратегія вирішення даного питання в контексті дослідження теми епістемологічних засад соціального прогнозування з цілком зрозумілих причин характерна для цілої плеяди авторів, які працювали в межах радянської наукової традиції. Тож для уникнення однобокого розгляду проблеми філософсько-історичного тла соціального прогнозування необхідно здійснити деякий історико-філософський аналіз найбільш значимих філософсько-історичних концепцій. Власне, умовно можна говорити про загалом три підходи щодо розуміння суспільно-історичного розвитку, в загальну схему яких в тій чи іншій мірі вписуються всі філософсько-історичні концепції, йдеться про лінійну, циклічну та різномну моделі історичного процесу. Ми розглянемо кожен з цих підходів через звернення до певної філо-

софської концепції, яка вписується в ту чи іншу модель, відображаючи найбільш характерні її ознаки. Слід наголосити, що в даному випадку ми не претендуємо на здійснення масштабного історико-філософського дослідження, а маємо на меті виявити лише загальний теоретичний схематизм, який уможливило реалізацію соціально-наукового прогностичного дослідження, тому здійснимо аналіз лише трьох концепцій, які розгортаються в межах означених підходів, йдеться про теорію суспільно-економічних формацій К. Маркса, концепцію часових пластів Р. Козелека та критику історизму К. Поппера.

Розпочинаючи розгляд теорії суспільно-економічних формацій К. Маркса, варто зазначити, що вихідним пунктом його філософської доктрини є матеріалістичний погляд на історію. Саме матеріальне виробництво є тією концептуальною перспективою, яку покладено в основу філософії марксизму. Власне, вона дозволяє розробити оригінальний діалектико-матеріалістичний підхід у вирішенні філософсько-історичної проблематики.

Історія людства розпочинається з появою матеріального виробництва. Вже найпримітивніші знаряддя праці, які є результатом перетворення природи, тобто створення специфічно людського середовища у формі культури можна розглядати в цих термінах. Конструювання другої природи в процесі трудової діяльності є фундаментальною умовою появи людини. Водночас, спосіб здійснення матеріального виробництва в підході К. Маркса постає базисом функціонування суспільства, на основі якого здійснюється своєрідна надбудова у формі культури, традицій, різноманітних форм ідеологічного впливу тощо. Навіть перехід від найелементарніших форм спільнот до більш складних суспільних утворень обумовлюється ускладненням виробничих відносин, як зазначає сам К. Маркс, «різноманітні етапи в розвитку розподілу праці є разом з тим і різноманітними формами власності, тобто кожен етап розподілу праці визначає також і відносини індивідів один до одного відповідно до їх стосунку до матеріалу, знарядь та продуктів праці» [7, с. 20]. Диференціація праці як умова суспільного розвитку має парадоксальний характер: з одного боку, вона є способом звільнення людини від природних умовностей, які втрачають свій нездоланий характер із поступом культури, а з іншого — призводить до втрати первинної рівності членів спільноти, чия значущість та статус потрапляють у пряму залежність від способу відношення до знарядь праці, саме цей чинник є підставою поділу суспільства. Власне, можна говорити про оформлення класів експлуататорів та експлуатованих, які, як зазначає К. Маркс, «...

знаходяться у вічному антагонізмі один щодо одного...» [6, с. 424] і цей антагонізм ґрунтується, перш за все, на класовому інтересі. В той час як перші прагнуть зберегти та розширити власну гегемонію в суспільстві, розглядаючи других в якості інструменту реалізації своїх претензій на панування, класу експлуатованих не залишається нічого іншого як вступити в боротьбу за власне звільнення. Звільнившись від гніту природи, людина опинилась під гнітом людини. Наростання антагонізму двох класів у підсумку призводить до революції як умови переходу до наступної суспільно-економічної формації, поява та розвиток якої можливі лише за умови зміни суспільного базису, тобто способу матеріального виробництва, що неминуче призводить до радикальних трансформацій і в надбудові, відкидаючи попередні типи культури та обумовлюючи постання нових культурних форм, релевантних наявному базису. В цьому сенсі класовий конфлікт є рушійною силою історії, що має векторну спрямованість, кінцевою метою якого є досягнення комунізму, тобто такого типу суспільно-економічної формації, де суперечності, які виникають навколо власності щодо засобів матеріального виробництва, будуть зняті, а значить стане можливим подолання класової диференціації, себто встановлена рівність всіх членів суспільства, тим самим забезпечуючи цілковиту емансипацію людини.

Слід зазначити, що теорія суспільно-економічних формацій ґрунтується на принципах жорсткого лінійного детермінізму в питанні розвитку історичного процесу. Поступ суспільства здійснюється таким чином, що індивідуальна воля окремих індивідів не має жодного значення у справі розгортання суспільних процесів, виявляючись лише своєрідним додатком до базису, несвідомо вписуючись в ті базові рамки суспільно-економічної формації, які виникають на його основі. Крім того, логіка розгортання історичного процесу передбачає необхідним чином проходження будь-яким суспільством усіх п'яти етапів розвитку, починаючи від первіснообщинної суспільно-економічної формації через рабовласницьку, феодальну та капіталістичну формацію до комунізму як кінцевої мети історії. При чому суспільний розвиток, з позицій марксизму, має відбуватися лише в означеній послідовності, унеможливаючи ігнорування окремих етапів суспільного розвитку, тобто, скажімо, переходу до капіталістичної суспільно-економічної формації необхідно має передувати феодалізм. В Марксовій теоретичній перспективі ми маємо справу з жорстким економічним детермінізмом як рушійною силою суспільного розвитку, який дозволяє розробити загальний схематизм соціального прогнозування безвідносно до культурної специфіки

об'єкту прогнозування, його територіально-регіональних особливостей тощо.

Лінійним моделям історичного процесу часто протиставляють так звані циклічні підходи щодо філософсько-історичного осмислення суспільного розвитку. В найпростішій формі вони з'являються вже в добу Античності, будучи найпершою спробою філософського осмислення феномену історії. Пізніше до ідей циклічності історії звертається Дж. Віко. В ХХ столітті в межах циклічних моделей працюють такі дослідники як О. Шпенглер, Р. Козеллек та ціла низка інших науковців.

З позицій нашого дослідження достатньо цікавою концепцією, яка розвивається в руслі циклічних моделей історії, є теорія часових пластів Р. Козеллека. Він в своєму творчому доробку намагається поєднати ідею історичного прогресу, що притаманна, як ми показували, лінійним моделям суспільного розвитку, та циклічну ідею повторюваності історичного процесу. Це означає, що в контексті розгортання історичних подій, нам не доводиться говорити про цілковите повторення подій минулого, адже в кожній окремій історичній ситуації маємо справу із оригінальним переплетінням різноманітних умов та обставин реалізації тієї чи іншої події, які, як здається досліднику, не мають абсолютних аналогів в історії, адже завжди відбуваються в межах конкретного культурного середовища, пов'язані з певними, притаманними лише для даної історичної ситуації обставинами, які виявляються причинами розгортання тих чи інших подій. Водночас, прискіпливий історичний аналіз минулих подій дозволяє нам виявити, при тотальній оригінальності вузлових історичних ситуацій, вирішення яких визначало подальший напрям розгортання розвитку суспільства, деякий структурний інваріант цих подій. Редукуючи усе змістовне різноманіття подій минулого, нам вдається схопити ті рамкові умови, які безперервно повторюються в різні історичні періоди розвитку суспільства, це означає, що можна говорити про існування в історії «формальних структур, здатних повторюватися попри всю унікальність і раптовість свого конкретного змістовного наповнення для відповідної особи» [4, с.233]. Власне, виокремлення цих формальних компонентів і обумовлює історичне прогнозування. Водночас, слід зауважити, що відкриття структурного інваріанту пов'язане не лише із умінням редукувати видимий бік подій, тобто їх змістовне наповнення, вдивляючись тим самим в суть історії, але і здатністю враховувати різноманітну часову динаміку, яка притаманна подіям тієї чи іншої історичної епохи. Суспільство функціонує в межах двох темпоральних вимірів, один з яких стосується

астрономічного часу, розвиток в якому надає нам можливість побудувати хронологію подій чи визначити горизонт прогнозу майбутнього, а інший пов'язаний з внутрішньою динамікою розгортання суспільних процесів. Так, скажімо, для традиційних суспільств характерна достатньо низька динаміка суспільних змін, водночас модерні суспільства характеризуються прискоренням динаміки трансформаційних процесів. Це означає, що сучасне суспільство має справу з прискоренням процесів, які в ньому відбуваються, а отже структурний інваріант виявити можливо лише з урахуванням зміни динаміки внутрішнього часу суспільства. Процеси, які протікали десятиліттями, в модерну добу звузили час своєї реалізації до місяців чи тижнів, тож перед дослідником постає важливим завдання здійснити своєрідну темпоральну реконструкцію подій, уповільнюючи під час розгляду швидкість їх реалізації, виявляючи приховані компоненти, що дозволить провести більш правомірні паралелі з минулим, а значить—і схопити необхідну схему, за якою ці події розгортаються. В цьому відношенні історичне дослідження є не безперервним накопиченням історичних подій як фактів, перетворюючи історика на звичайного колекціонера старовини, а способом віднайдення тих незмінних структур, які покладено в основу цих подій, лише в такому разі історична наука здатна виконувати прогностичну функцію, перетворюючись на те, що в Стародавньому Римі називали *magistra vitae*.

Водночас, слід зауважити, що в процесі історичного дослідження як способу виявлення рамкових умов історичного процесу достатньо важливим чинником виявляється ангажованість самого дослідника, як зазначає в цьому відношенні Р. Козеллек, «історик...повинен мати свою точку зору, свою позицію, однак на основі критичного аналізу джерел засобами розуміння він відкриває для себе світ історії» [3, с. 183]. Цей, говорячи мовою філософської герменевтики [1] позитивний передсуд, дозволяє історика, щораз досліджуючи одній й ті ж події, виявляти різноманітні аспекти рамкових умов історії, які відкриваються для нього в контексті вирішення саме цієї проблеми, будучи в межах досліджень інших науковців прихованими для них різноманітними змістовними нашаруваннями історичних подій. Історичне дослідження реалізується як своєрідна інтелектуальна археологія подій минулого, що через розчищення поверхової змістовності процесів, відкриває їх суть в якості незмінних формальних умов історичного розвитку, однак така археологія не здатна цілком схопити ці рамки, виявляючи лише окремі їх компоненти в процесі різноманітних досліджень, тож ангажованість

історика як спосіб інтенційного охоплення особливостей досліджуваного предмету і виявляється тим чинником, який розкриває різноманітні регіони формальних умов розгортання історичного процесу.

Варто зауважити, що теоретичний підхід Р. Козеллека не слід аналізувати крізь призму різного роду детерміністичних поглядів на історію, адже тут, хоча і стверджується деяка незмінна компонента історичного процесу, вона ґрунтується не на виявленні незмінних законів суспільного розвитку, а на самих принципах людського мислення. Як вказують філософські розвідки представників структуралістської антропології, принципи мислення людини є універсальними і мають подібну структуру, незалежно від культурного контексту існування людини чи рівня складності спільноти, до якої вона належить. Ідея часових пластів Р. Козеллека ґрунтується на подібній ідеї, виходячи з того, що структури мислення людини мають універсальний, сказати б, траністоричний характер, призводячи до конструювання подібних історичних ситуацій та шляхів їх вирішення в межах різноманітних історичних епох та періодів. Змінюються лише змістовні компоненти подій та їх швидкість, але не принципи виникнення. Тож опанування ними через охоплення деякого інваріанту історичного процесу дозволить не лише осмислити минуле, але й прогнозувати майбутнє.

Розглянувши циклічний підхід щодо розуміння історії на прикладі теорії часових пластів Р. Козеллека, варто перейти до аналізу різноманітної моделі історії як ще однієї версії розуміння суспільно-історичного процесу. Слід зазначити, що цей підхід характеризується принциповим запереченням будь-якого способу — як лінійного, так і циклічного — детерміністичного пояснення історичного процесу. Хоча, розглядаючи концепцію часових пластів, ми зауважували про неможливість розуміння її в детерміністичних термінах, однак все ж вказували на деякий жорсткий інваріант в якості своєрідного осердя історії, який дозволяє здійснювати прогнозування майбутніх подій та способу їх розгортання в історичній перспективі. В цьому відношенні як в межах циклічних, так і лінійних підходів ми можемо стверджувати, що історія має сенс, в одному випадку ґрунтуючись на деяких незмінних рамкових структурах, а в іншому — на незмінних та всезагальних законах суспільно-історичного розвитку. Різноманітний підхід в якості фундаментального засновку осмислення історичного обирає ідею про те, що історія насправді не має жодного смислу, тобто вона розгортається хаотично, будучи принципово позбавленою будь-якої мети чи більш-менш чітких закономірностей розвитку. Якщо в попередніх підходах,

не зважаючи на їх концептуальні особливості та цілком очевидні відмінності, ми мали справу з історичним як єдністю стабільного, незмінного елементу та своєрідної надбудови, яка виникає на цьому міцному ґрунті, то різномна модель заперечує наявність в історичному процесі будь-яких стабільних елементів. Власне, сама метафора різими, яка згодом стала загальним позначенням досліджуваного нами теоретичного підходу, належить французьким дослідникам Ж. Дельозу та Ф. Гваттарі [2], які достатньо вдало за її допомогою окреслили специфіку історичного розвитку суспільства, наголошуючи на тому, що кожен наступний поворот історичного здійснюється випадковим чином.

Слід відзначити, що самому К. Попперу поняття різими невідоме, оскільки воно вводиться в науковий обіг значно пізніше, ніж було розроблено його концепцію критики історизму, однак, з позицій даного дослідження, ми розглядатимемо його теоретичну концепцію саме в якості ілюстрації застосування різомного підходу в філософсько-історичних студіях. Такий наш крок обумовлений декількома обставинами, які пов'язані, преш за все, з тим, що К. Поппер проголошує неправомірними жодні номотетичні узагальнення стосовно історичного процесу, зауважуючи, що «в суспільстві взагалі не існує далекосяжних однотипностей, на яких мали б триматися довготривалі узагальнення» [9, с. 31], а також стверджує про те, що, якщо і можливо говорити про смисл історії, то лише в тому відношенні, що «ми самі можемо надати їй сенс» [8, с. 302]. Такі концептуальні особливості його позиції дозволяють цілком правомірно розглядати його творчість в межах різомної моделі історії.

Розробку власної теоретичної позиції К. Поппер розпочинає з критики попередніх філософсько-історичних концепцій, розглядаючи їх в термінах історизму. Предметом критичного аналізу альтернативних концептуальних позицій є намагання в їх межах виявити такі закономірності, які б дозволили схопити загальну логіку історичного процесу, уможливаючи впорядкування подій минулого, розмішуючи їх в таку струнку послідовність взаємопов'язаних подій, яка б демонструвала тяглість історії, її спрямованість до деякої цілі, на основі виявлення якої можна було б більш-менш точно прогнозувати майбутнє. Значимим аргументом проти можливості відкриття загального смислу історії є теза про унікальність кожної окремої локальної культури, множина яких і складає простір всесвітньо-історичного процесу, цілком влучно вітчизняний науковець В. Лісовий зауважує, що «історія різноманітних культур, цивілізацій, етносів, націй демонструє таку велику різноманіт-

ність, що говорити про проходження лише одних і тих самих стадій... неможливо» [5, с. 17], тож подібного роду узагальнення завжди виявляються надзвичайно грубими ідеалізаціями, прогностична сила яких не дозволяє здійснювати надійних наукових передбачень. Стрункість таких теоретичних побудов формується завдяки селекції історичних фактів та їх штучному впорядкуванню в процесі розробки відповідної філософсько-історичної доктрини, тобто теоретичні побудови історизму демонструють логіку розгортання історії лише *post factum*, будучи спроможними пояснити ті події, які вже мали місце. Водночас, прогнозування соціального майбутнього пов'язано не з передбаченням майбутніх подій, а з конструюванням цих подій аналітиком в процесі дослідницької діяльності. Він, аналізуючи минуле, моделює такі ситуації, виникнення яких обумовлюється його власною логікою та теоретичною перспективою, на основі якої прогнозується майбутнє, визначаючи тим самим ймовірні шляхи подальшого розгортання суспільного поступу, тобто дослідник в цьому сенсі визначає цілі розвитку суспільства, а логічна узгодженість його аргументів, риторична вправність та особистий авторитет в якості визнаного фахівця соціально-наукового прогнозування визначають ступінь ймовірності його прогнозу, реалізація якого залежить від рівня довіри суспільства даному науковцю та способу його аргументації. В цьому сенсі аналітик насправді здійснює не прогностичне, а інженерне дослідження, визначаючи бажані параметри майбутніх подій, а також задаючи необхідний вектор суспільних трансформацій. Без подібного роду каналізації соціальних процесів ефективний розвиток суспільства неможливий, адже воно завжди потребує вироблення стратегії подолання викликів, які постають на різних етапах його розвитку, забезпечення нових, більш економних способів підтримання власного стабільного функціонування, пошуків нових ресурсів розвитку тощо. Якщо суспільство і не має визначеної цілі свого функціонування, то воно, принаймні, потребує забезпечення власної динаміки, тобто підтримання тих процесів, які в ньому відбуваються, а це можливо лише завдяки постановці різноманітних цілей, які забезпечать реалізацію подібного роду потреб. В цьому сенсі інженерна складова соціального прогнозування має важливе функціональне значення, здійснюючи, говорячи мовою систем, підтримання гомеостазу суспільства. Однак реалізація позитивного функціонального значення подібного роду інженерних досліджень можлива лише за умови забезпечення їх партикулярності в сенсі масштабу охоплення конструювання суспільних процесів. Будь-яке інженерне дослідження реалізується

на засадах певної теорії, тож тоталізація одного концептуального підходу призводить до однобокого суспільного програмування, коли візуалізуються лише одні шляхи розвитку, накладаючи на інші тотальну заборону. Тотальний конструктивізм різко обмежує ступінь свободи суспільства, забезпечуючи його існування в режимі закритої системи. В цьому відношенні соціальне прогнозування має здійснюватись на засадах почастковості та діалогізму, коли будь-яке наукове прогнозування реалізується в межах конкретного регіону суспільства, тобто не забезпечує прогнозування майбутніх станів суспільства в цілому, а також необхідним чином передбачає альтернативні наукові прогнозування, що здійснені на відмінній теоретичній основі. Така почасткова інженерія дозволить уникнути однобокого програмування суспільства, забезпечуючи конструювання цілої мережі різноманітних шляхів його розвитку, надаючи право акторам обирати із запропонованих альтернатив. Лише в такому випадку можна уникнути перетворення наукового прогнозування на цілеспрямований ідеологічний вплив. В цьому сенсі К. Поппер розуміє ідеологію в якості монологічної системи, спрямованої на маніпуляцію суспільною свідомістю, тобто рухається у фарватері Марксового розуміння цього феномену.

Розглянувши основні підходи щодо розуміння історичного процесу та теорії, що розробляються в їх межах, можемо сказати, що на рівні відмінних концептуальних позицій здійснюється схоплення різноманітних особливостей суспільно-історичного розвитку. Так, в межах лінійної моделі маємо справу з усвідомленням значення деяких факторів суспільного розвитку в якості його базових елементів, які детермінують особливості інших чинників соціального поступу. Тут йдеться не лише про економіку як базис суспільного функціонування, в деяких концептуальних підходах такою базовою структурою виявляються цінності, культурний контекст тощо. Водночас, сучасні циклічні моделі, зокрема, концепція часових пластів зосереджуються на виявленні незмінних ноологічних структур, які уможливають конструювання стабільних рамкових умов розгортання історичних процесів, які є трансісторичними утвореннями і дозволяють на основі їх виявлення здійснювати прогнози щодо ймовірних способів вирішення вузлових ситуацій, в яких опиняється суспільство в процесі свого розвитку. Різномний же підхід, фіксує ателеологічність історичного процесу, зосереджується на питаннях щодо забезпечення механізмів надання смислу хаотичним шляхам розвитку соціального. Зафіксувати ідею відсутності сенсу історії, зупинившись на цьому пункті без розробки концептуаль-

них засад її пізнання— означає ствердити позицію агностицизму, а його подолання можливе лише через дослідження умов можливості майбутніх подій, що неминуче призводить до необхідності переходу на засади соціального конструктивізму. В цьому відношенні означений підхід дозволяє вдало розглянути тему інженерної складової соціального прогнозування. Кожен з означених підходів дозволяє вдало схопити різноманітні виміри чинників суспільного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: основы философской герменевтики / Г.-Г. Гадамер; пер. с нем. Б. Н. Бессонова. — М.: Прогресс, 1988. — 704 с.
2. Делез Ж. Ризома / Ж. Делез, Ф. Гваттари; пер. с франц. // *Философия эпохи постмодерна* / Ж. Делез, Ф. Гваттари. — Минск: Красико-принт, 1996. — С. 9–31.
3. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Р. Козеллек; пер. з нім. В. Швед. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2005. — 380 с.
4. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Р. Козеллек; пер. з нім. В. Швед. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2006. — 436 с.
5. Лісовий В. Карл Раймонд Поппер та його твір «Злиденність історизму» / В. Лісовий // Поппер К. Злиденність історизму. — К.: Абрис, 1994. — С. 3–20.
6. Маркс К. Манифест коммунистической партии // К. Маркс; пер. с нем. // Маркс К. Сочинения. Издание второе. — Т. 4. — М.: Гос. издательство политической литературы, 1955. — С. 419–459.
7. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс; пер. с нем. // Маркс К. Сочинения. Издание второе. — Т. 3. — М.: Гос. издательство политической литературы, 1955. — С. 7–544.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. — Т. 2. / К. Поппер; пер. з англ. О. Буценка. — К.: Основи, 1994. — 494 с.
9. Поппер К. Злиденність історизму / К. Поппер; пер. з англ. В. С. Лісовий. — К.: Абрис, 1994. — 192 с.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2014 р.

Романенко О. Я. Философские модели общественного развития как теоретическая основа социального прогнозирования

Рассмотрены основные философские подходы к социальному прогнозированию. В качестве таких подходов рассмотрены такие философские модели общественного развития: линейная, циклическая и ризомная. Выявлены специфика и частичная взаимодополняемость каждого из этих подходов.

Ключевые слова: социальное прогнозирование, философские модели общественного развития, линейная модель общественного развития, циклическая модель общественного развития, ризомная модель общественного развития.

Romanenko O. Ya. Philosophical models of social development as a theoretical basis for social forecasting

The basic philosophical approaches to social forecasting. As such approaches are considered philosophical model of social development: linear, circular and rhizome. The specificity and partial complementarity of each of these approaches are revealed.

Keywords: social forecasting, philosophical model of social development, the linear model of social development, cyclical model of social development, rhizome model of social development.

© Романенко О. Я., 2014